

Colecție fondată și coordonată de Cezar Login

IN MEMORIAM

Arhim. Prof. Dr.

Robert F. Taft, S.J.

9 ianuarie 1932 – † 2 noiembrie 2018

Veșnică pomenire – Αἰωνία σου ἡ μνήμη – Вечная память – Requiem aeternam!

ROBERT F. TAFT, S.J.

O ISTORIE A LITURGHIEI SFÂNTULUI IOAN GURĂ DE AUR

Volumul IV

DIPTICELE

ediția a 2-a revăzută

Volum tipărit cu binecuvântarea

Înaltpreasfințitului Părinte

† ANDREI

Arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului
Mitropolitul Clujului, Maramureșului și Sălajului

Prefață

Edward G. Farrugia, S.J.

Traducere și postfață

Cezar Login

Cluj-Napoca
2018

Robert F. Taft, S.J.

A History of the Liturgy of St. John Chrysostom

Volume IV: The Diptychs

Orientalia Christiana Analecta (OCA) 238, Roma, 1991

© Edizioni «Orientalia Christiana»

Lectura: Pr. Cătălin Pălimaru

Protos. Simeon Pinte

Coperta: Pomelnic pe lemn din colecția Muzeului Mitropoliei Clujului.

Traducerea acestui volum este publicată cu acordul

Edizioni «Orientalia Christiana»

Pontificium Institutum Studiorum Orientalium

Piazza S. Maria Maggiore, 7, 00185 Roma – Italia

© Editura Renașterea, 2018 – pentru această ediție românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TAFT, ROBERT F.

O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur / Robert F. Taft, S.J.; pref.: Edward G. Farrugia, S.J.; trad. și postf.: Cezar Login; tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Andrei, Arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului, Mitropolitul Clujului, Maramureșului și Sălajului. - Ed. a 2-a, rev.. - Cluj-Napoca: Renașterea, 2018-

vol.

ISBN 978-606-607-270-0

Vol. 4: Dipticele. - 2018. - Conține bibliografie. - Index. - ISBN 978-606-607-269-4

I. Farrugia, Edward (pref.)

II. Login, Cezar (trad.) (postf.)

2

EDITURA RENAȘTEREA

Piața Avram Iancu, Nr. 18

400117 Cluj-Napoca, România

Tel./Fax: +40-264-599649

e-mail: editura_renasterea@yahoo.com

http://www.renasterea-cluj.ro

CUPRINS

PREFAȚĂ (Edward G. Farrugia, S.J.).....	13
<i>Câteva date despre viața sa și despre pasiunea sa covârșitoare</i>	14
<i>Preocuparea majoră și diversele sale aplicații</i>	21
<i>Căi și modalități de exprimare a unei opinii</i>	25
<i>Vocație și activități secundare</i>	30
<i>Concluzii</i>	33
PREFAȚĂ LA EDIȚIA A DOUA (Edward G. Farrugia, S.J.).....	35
<i>Despre autenticitatea Anaforalei Sf. Ioan Gură de Aur</i>	39
<i>Magnum Opus</i>	41
<i>Reflecții asupra metodei lui Taft</i>	43
<i>O modificare a metodei lui Taft: dinspre centru spre periferie</i>	45
<i>Studii în alte domenii</i>	47
<i>Medalion comemorativ</i>	48
Bibliografia autorului	51
Abrevierile și lucrările citate în formă abreviată.....	101
Mulțumiri	111
INTRODUCERE	113
Obiectivul și scopul studiului.....	115
Geneza studiului.....	117
Liturgica comparată audiată: o notă privind metoda	119
Izvoarele.....	121
Precizare privind nomenclatura.....	121

CAP. I – DIPTICELE: NATURĂ, DENUMIRE ȘI SCOP	123
A. Diptice, mijlociri, aclamații	123
B. Nomenclatura	129
C. Practica liturgică bizantină actuală	131
I. Dipticele celor morți	131
1. <i>Ecfonismul proestosului</i>	131
2. <i>Dipticele diaconale</i>	132
II. Dipticele celor vii	133
1. <i>Ecfonismul proestosului</i>	134
2. <i>Dipticele diaconale</i>	135
III. Dipticele celor vii la Liturghia arhierescă	136
1. <i>Manuscrisele medievale</i>	136
2. <i>Un text modern de la Ierusalim</i>	137
3. <i>Practica actuală</i>	140
a. <i>Liturghia patriarhală</i>	140
b. <i>Liturghia episcopală</i>	140
IV. <i>Exclamația Și pe/pentru toți și pe/pentru toate</i>	142
Concluzii	143
CAP. II – FUNDALUL: DIPTICELE LITURGICE RĂSĂRITENE	
ÎN IZVOARELE TIMPURI	147
A. Prezentarea aspectului analizat	147
I. <i>Rugăciuni, mijlociri, diptice</i>	147
II. <i>Locul originar al dipticelor</i>	151
III. <i>Prin ce diferă mijlocirile anaforale de dipticele?</i>	154
B. Nomina în izvoarele timpurii	157
1. <i>Ignatie al Antiohiei</i>	157
2. <i>Ciprian al Cartaginei</i>	158
C. Izvoarele antichității târzii	158
I. <i>Egipt</i>	158
1. <i>Evhologhionul lui Serapion</i>	158

2. <i>Papirusul Strasbourg</i>	160
3. <i>Didascalia Arabica</i>	161
II. <i>Palestina</i>	162
1. <i>Chiril (Ioan II) al Ierusalimului</i>	162
2. <i>Ieronim</i>	163
3. <i>Testamentum Domini</i>	164
III. <i>Cipru</i>	165
IV. <i>Antiohia</i>	166
1. <i>Constituțiile Apostolice</i>	166
2. <i>Teodor al Mopsuestiei</i>	166
3. <i>Ioan Hrisostom</i>	166
V. <i>Cilicia</i>	172
1. <i>Teodor al Mopsuestiei</i>	172
2. <i>Dionisie Pseudo-Areopagitul</i>	173
3. <i>Sinodul de la Mopsuestia din 550</i>	174
VI. <i>Mesopotamia Vest-Siriană</i>	178
1. <i>Iacob de Sarug</i>	178
2. <i>Canoanele lui Marutas</i>	180
VII. <i>Mesopotamia Est-Siriană</i>	182
1. <i>Narsai</i>	182
2. <i>Gabriel de Basra</i>	183
Concluzii	184
CAP. III – DIPTICELE ÎN AFARA BIZANȚULUI	187
A. Palestina	187
I. <i>Dipticele aghiopolite din codicele Sinai Gr. 1040</i>	187
II. <i>Dipticele metrice din codicele Sava 153</i>	192
III. <i>Concluzia A: dipticele palestiniene ale Liturghiei Sf. Iacov</i>	193
B. Dipticele armene	193
I. <i>Pataragul</i>	193

Respect pentru	II. Tâlcuitorii Liturghiei armene.....	197
	1. <i>Hosrov Anjewac'i</i>	197
	2. <i>Nersēs Lambronac'i</i>	197
	3. <i>Yovhannēs Arc'išec'i</i>	198
	III. Concluzia B: dipticele armene.....	198
	C. Siria și Mesopotamia	199
	I. Dipticele din Mesopotamia și Cartea Vieții.....	199
	1. <i>Tâlcuitorii</i>	199
	2. <i>Izvoare mesopotamiene ulterioare</i>	200
	3. <i>Șararul maronit</i>	201
	II. Dipticele siro-antiohiene.....	202
	III. Concluzia C: dipticele în izvoarele siriace.....	204
	D. Dipticele egiptene	204
	I. Mijlocirile copte astăzi.....	205
	II. Dipticele etiopiene.....	206
	III. Făclia din întuneric.....	207
	IV. Fragmente dipticale.....	208
	1. <i>Papyrusul Cairo 10395A</i>	210
	2. <i>Papyrusul Berlin 3602</i>	210
	3. <i>Dipticul Luxor</i>	212
	4. <i>Dipticul Boston</i>	215
	5. <i>Papyrusul Viena</i>	215
	6. <i>Coptica Lovaniensia 28</i>	216
	7. <i>Dipticele din Codicele British Library Add. 17195</i>	217
	8. <i>Papyrusul Londra 514</i>	218
	9. <i>Papyrusul Londra 513</i>	220
	10. <i>Papyrusul Londra 155</i>	221
	11. <i>Papyrusul Londra 971</i>	222
	V. Concluzia D: dipticele în Egipt.....	222

CAP. IV – DIPTICELE BIZANTINE ALE MORȚILOR:	255
ISTORIE ȘI LITURGHIE	227
A. Izvoarele istorice	227
I. Ioan Hrisostom.....	227
1. <i>Omilia 21 la Faptele Apostolilor</i>	227
2. <i>Ioan Hrisostom și dipticele în perioada exilului și morții sale</i>	229
II. Izvoare ulterioare.....	233
1. <i>Pomenirea Născătoarei de Dumnezeu</i>	233
2. <i>Sinodul de la Constantinopol din anul 518</i>	235
3. <i>Maxim Mărturisitorul</i>	236
B. Izvoarele liturgice	238
I. Protheoria.....	238
II. Dipticele păstrate în izvoarele liturgice.....	240
1. <i>Versiunea lui Leon Thuscus</i>	240
2. <i>Evhologhioanele și Diataxele manuscrise</i>	242
III. Degenerarea dipticelor.....	244
1. <i>Evhologhioanele și Diataxele</i>	244
2. <i>„Dipticul” lui Cozza-Luzi</i>	246
IV. Un diptic italo-grecesc.....	247
V. Ediția princeps a Qundāq-ului melchit.....	249
VI. Unde erau proclamate dipticele celor morți?.....	251
VII. <i>Excurs: Irmosul Născătoarei de Dumnezeu „Vrednic este cu adevărat...”</i>	251
Concluzii	253
CAP. V – DIPTICELE BIZANTINE ALE CELOR VII:	255
ISTORIE ȘI LITURGHIE	255
A. Izvoarele istorice	255
I. Ierarhia 1: pomenirile intereclesiale dintre patriarhii.....	255
1. <i>Controversa monofizită timpurie</i>	255
2. <i>Schisma acachiană</i>	256

3. <i>Cele trei capitole și Sinodul Constantinopol II</i>	258
4. <i>Izvoare ulterioare: relațiile cu Roma</i>	259
5. <i>O precizare: Unirea de la Florența</i>	261
II. Ierarhia 2: pomenirile intereparhiale în cadrul patriarhiilor	265
1. <i>În Patriarhia Antiohiei</i>	265
2. <i>În Patriarhia Constantinopolului</i>	265
III. Ierarhia 3: dipticele locale eparhiale.....	267
IV. Pomenirea suveranilor	268
B. Izvoarele liturgice	269
I. Ecfonismul inițial al proestosului	269
1. <i>Textul receptus</i>	269
2. <i>Particularitatea italo-grecescă</i>	273
3. <i>Locul ecfonismului</i>	274
II. Dipticele diaconale	274
1. <i>Evhologhioanele manuscrise</i>	274
a. Grottaferrata Gb IV	275
b. Sinai Gr. 958.....	276
c. Oxford Bodleian Auct. E.5.13	276
d. Textul receptus	276
2. <i>Manuscrisele diaconiconului</i>	277
a. Sinai Gr. 1040	277
b. Paris Gr. 2509.....	279
3. <i>Versiunea latină a lui Leon Thuscus</i>	279
4. <i>Diataxele</i>	282
a. Moscova Sinod Gr. 381 (275)	282
b. Vatican Gr. 573.....	283
c. Vatoped 133 (744).....	283
5. <i>Ediția princeps a Qundāqului melchit</i>	283
III. Rafinări ulterioare ale dipticelor arhieresti	285

1. <i>Versiunea arabă veche a Anaforalei Sf. Ioan Gură de Aur.</i>	285
2. <i>Arhieraticonul lui Ghemistos</i>	287
3. <i>Jurnalul arhidiaconului Paul din Alep</i>	288
4. <i>Proskinitarul lui Arsenie Suhanov</i>	289
5. <i>Diataxa patriarhului Atanasie III</i>	291
6. <i>Cinovnikul de la Holmogorî</i>	292
7. <i>Cinovnikul de la Moscova</i>	292
IV. Permisivitatea dată stareților de a folosi anaforaua numelor	293
V. Variante ale exclamației: <i>Și pe/pentru toți și pe/pentru toate</i>	293
VI. Când erau proclamate dipticele celor vii?.....	294
Concluzii	296
Excurs	299
CAP. VI – ASPECTE DISPUTATE PRIVIND DIPTICELE BIZANTINE:	
CINE, UNDE ȘI ÎN CE ORDINE?	303
A. Cine era pomenit cu numele în dipticele bizantine?	303
I. Dipticele celor vii	305
1. <i>Demnitarii din ierarhie</i>	305
2. <i>Suveranii</i>	306
II. Dipticele celor morți.....	307
1. <i>Ierarhia</i>	307
2. <i>Suveranii</i>	309
III. Incluziunea Sinoadelor în diptice	310
IV. Erau pomenite în diptice și alte persoane?.....	310
B. Locul originar și succesiunea dipticelor în Liturgia bizantină	312
I. Ioan Hrisostom	312
II. Maxim Mărturisitorul	315
III. Sinodul de la Constantinopol din 518.....	317

IV. Epistola adresată papei Hormisdas.....	319
V. Epistola lui Iacob al Edesei.....	320
Concluzii	321
CONCLUZII: O TAXONOMIE A DIPTICELOR	325
Localizare	325
Tipuri de diptice	326
1. <i>Dipticele ierarhice</i>	328
2. <i>Dipticele de comuniune</i>	328
3. <i>Dipticele confesionale</i>	328
4. <i>Dipticele mixte</i>	329
Caracteristici structurale	330
1. <i>Antiohia</i>	330
2. <i>Ierusalim</i>	330
3. <i>Alexandria</i>	330
De ce diptice?	331
Amplificare și declin	332
Considerații pastorale	335
<i>Index de manuscrise</i>	339
<i>Index general</i>	343
<i>Postfață</i>	363

PREFAȚĂ LA EDIȚIA ROMÂNEASCĂ

Privind retrospectiv cu recunoștință

Prima impresie întotdeauna persistă; iar întâia mea întâlnire cu Robert Taft – pe plaja îndepărtată a Romei, la Ostia, în 1981 – într-o după-amiază înăbușitoare de septembrie, încă îmi revine în minte: un om practic și serios, lucrând cu realități concrete, dar, în același timp, uman și plin de umor. Cu cât mă gândesc mai mult, cu atât mi se pare că tot ce știu despre acest Taft se condensează în câteva propoziții formulate, în chip dickensian: „Sunt multe lucruri pe care nu le știu, însă știu liturgică. Poate chiar mai bine decât marea majoritate. Însă mă deranjează dacă cineva consideră aceasta a fi genialitate. E ușor să fii geniu, însă este mult mai greu dacă ceea ce știi este rezultatul unei munci grele, susținute și al lipsei de timp pierdut”.

Această afirmație are în ea ceva caricatural. Însă nu înțeleg prin aceasta un aspect negativ: caricatura, similar naivității, poate fi ridicată la rang de artă; iar ceea ce Henri Rousseau (1844-1910) a însemnat

Abrevieri:

Berakah = R.F. TAFT, „Response to the Berakah Award: Anamnesis”, *Worship* 59 (1985), pp. 304-325.

BEW = R.F. TAFT, *Beyond East and West. Problems in Liturgical Understanding*, The Pastoral Press, Washington, D.C., 1984, x + 203 pp.

The Diptychs = R.F. TAFT, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. IV: *The Diptychs* (OCA 238), Roma, 1991, xxxiv + 214 pp. [*Dipticele*, trad. C. Login, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2008¹, 2018²].

Great Entrance = R.F. TAFT, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom* (OCA 200), Roma, 1975, 1978³, 1994³, 2004⁴, xlii + 490 pp [O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, vol. II: *Transferul darurilor și celelalte rituri preanaforale*, partea 1: *Intrarea cea Mare*, trad. C. Login, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2012, 2014²; partea a 2-a: *Apropierea de Jertfelnic*, trad. C. Login, Edit. Renașterea, Cluj-Napoca, 2013].

Interview = „The Jesuit Apostolate to the Christian East: An Interview with Robert Taft, S.J.”, *Diakonia* 24 (1991), pp. 45-78.

În vremurile noastre ceea ce se cere cercetării istoriei Liturghiei este să producă rezultate clare, sigure. În aceste rezultate, aspectele sigure trebuie să fie clar deosebite de ipoteze. Din pricina metodelor rafinate de cercetare din studiul academic al liturgicii de astăzi, cu atenția orientată spre întrebările speciale, detaliate, munca extinsă, amplă, a unui singur autor, acoperind o arie vastă, devine pe zi ce trece tot mai problematică și mai imposibilă. Prea multe presupuneri nesigure au fost avansate, prea multe ipoteze riscate doar pentru că o singură persoană nu poate avea în vedere toate științele existente. Astăzi, liturgistul generalist de tipul lui Anton Baumstark [...] devine din ce în ce mai mult o raritate.²³

Ceea ce face extrem de hazardată calea istoricului Liturghiei răsăritene este existența a prea puțini συνοδοιπόροι [*împreună-călători*] în drumul său, ca să nu spunem nimic despre ὁδηγοί [*călăuzitori*], adică un om este forțat să lucreze singur, iar în această întreprindere este probabil chiar forțat să treacă peste unele dintre înțeleptele sfaturi enunțate de Leeb. Dar trebuie început de undeva, iar *apologia* nu este genul meu; și, astfel, în loc să-mi frâng mâinile, le-am pus la lucru. Monografia care urmează este rezultatul.

²³ Die Gesänge im Gemeindegottensdienst von Jerusalem (vom 5. bis 8. Jahrhundert) (Wiener Beiträge zur Theologie 28), Viena, 1970, p. 21.

CAPITOLUL I

DIPTICELE: NATURĂ, DENUMIRE ȘI SCOP

În terminologia liturgică, cuvântul „diptice” a fost de mult timp acceptat ca termen tehnic. Totuși, a cunoaște denumirea nu înseamnă a ști ce denumește ea, și există o serioasă confuzie cu privire la ceea ce au fost dipticele, proveniența lor și deosebirea dintre ele și celelalte tipuri de rugăciuni de mijlocire pentru vii și morți. Așadar, înainte de a începe analiza dipticelor liturgice bizantine, este necesar să definim obiectul studiului nostru.

A. DIPTICE, MIJLOCIRI, ACLAMAȚII

După cum va deveni limpede pe parcursul acestui studiu, prin „diptice liturgice” înțelegem *unitatea liturgică* numită astfel de obicei, iar nu substratul material, de tipul tăblițelor pe care erau scrise numele în antichitate¹, și nici *obiectele de artă*, de tipul dipticelor „consulare” sau a altor diptice neliturgice². Desigur, dipticele liturgice păstrate pe papirusuri, tăblițe ori sub orice altă formă, sunt, de asemenea,

¹ A se vedea McCORMICK, p. 48 și n. 7.

² Pentru care, pe lângă STEGMÜLLER, GORI, LECLERCQ, a se vedea și G. PH. NEGELINUS, *De vetusto quodam diptycho consulari et ecclesiastico*, Altdorf, 1742; R. DELBRUECK, *Die Consulardiptychen und verwandte Denkmäler* (Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 2), Berlin/Leipzig, 1929; J. SANSTERRE, „Où le diptyque consulaire de Clementinus fut-il remployé à une fin liturgique?” *Byzantion* 54 (1984), pp. 641-647; W. F. VOLBACH, *Elfenbeinarbeiten der Spätantike und des frühen Mittelalters*, ed. a 3-a, Mainz, 1976; M. DYKMANS, „Les obituaires romains. Une définition suivie d'une vue d'ensemble”, *Studi medievali*, series 3, 19 (1978), pp. 591-652 (mai ales p. 644 și bibliografia de la p. 594 n. 7).

substraturi materiale sau, în unele cazuri, obiecte de artă; însă pe noi, aici, nu ne interesează acest aspect.

Deși am disipat sursa de confuzie și ne-am focalizat atenția asupra dipticelor *liturgice*, sunt încă necesare numeroase precizări cu privire la ceea ce sunt ele. Unii autori folosesc termenul de „diptice” relativ lax, pentru aproape orice tip de rugăciune de mijlocire liturgică care cuprinde o listă cu numele celor ce trebuie pomeniți la Liturghie. Riscul confuziei este mare îndeosebi în Liturghia Euharistică bizantină, care are șase categorii distincte de mijlociri/pomeniri, toate putând implica menționarea unor nume. Le vom enumera în ordinea în care apar în desfășurarea celebrării:

1. Miridele comemorative ale *Prothesisului* [= Proscomidiei] – rânduiala pregătirii darurilor înainte de Liturghie – care s-a dezvoltat începând cu secolul al XI-lea³.
2. Ectenia mare cu care se deschide *Enarxa* – la origine, ectenia credincioșilor care, odinioară, urma după citiri și după concedierea diverselor categorii, pe care doar de la sfârșitul secolului al XI-lea o întâlnim în poziția sa actuală, la începutul Liturghiei⁴.
3. Φήμη/εὐφήμησις/μακαρισμοί/πολυχρόνιον/ἡ τῶν βασιλικῶν ὀνομάτων εὐφημία, sau aclamațiile în cinstea suveranilor, care alcătuiau o parte integrantă a ritualului imperial bizantin⁵. Ultimele, indicate prin verbele εὐφημίζειν sau πολυχρονίζειν, din cauza repetării echivalentelor bizantine pentru *Întru mulți ani!* – εἰς πολλοὺς χρόνους/πολλοὶ ὕμῶν χρόνοι/εἰς πολλὰ ἔτη/πολλὰ τὰ ἔτη etc. – erau un „motiv” bizantin favorit, atât civil cât și religios, căci astfel de urări aveau loc, de asemenea, și în timpul festivităților și slujbelor

³ Cea mai timpurie mărturie bizantină sigură este vechea redactare georgiană a CHR din sec. XI, codicele *Sinai Georg.* 89, JACOB, „Version géorgienne”, 86. Cf. și IAK, sec. IX, din codicele *Vatican Gr.* 2282, PO 26.2, p. 212. Privind dezvoltarea acestei rânduiei, a se vedea DESCOEUDRES, pp. 85-126, mai ales 103-111, 123-124; cf. și HANSSENS II, pp. 187ff.

⁴ Pentru această dezvoltare, a se vedea TAFT, „How Liturgies Grow”, BEW, p. 172.

⁵ Cel mai recent studiu asupra acestui fenomen este M. McCORMICK, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge/Paris, 1986.

bisericești⁶. Dintre cărțile medievale cuprinzând ceremonialul imperial, *Κλητορολόγιον*-ul lui Filotei (899 d.Hr.)⁷ și, îndeosebi, *De ceremoniis* al lui Constantin VII Porfirogenetul († 958) și *De officiis* al lui Pseudo-Codinus, (c. 1350-1360), abundă în astfel de polihronii sau aclamații⁸, deși gradul de acuratețe

⁶ Cu privire la aclamații – bizantine sau de alt tip – și la ceremonialul imperial în general, a se vedea H.J.W. TILLYARD, „The Acclamations of Emperors in Byzantine Ritual”, *The Annual of the British School at Athens* 18 (1911-1912), pp. 239-260, care dă textul și muzica din codicele *Pantocrator 214N* (1433 d.Hr.); la fel, P. MAAS, „Metrische Akklamationen der Byzantiner”, *BZ* 21 (1912), pp. 28-51; F. CABROL, „Acclamations”, *DACL* 1.1: 240-265, mai ales 243-244; T. KLAUSER, „Akklamationen”, *RAC* 1, 216-233; J. SCHMIDT, „Acclamatio”, *PAULY-WISOWA*, 1, pp. 147-150; Ierom. IOANN, *Обрядник византийскаго двора (De ceremoniis aulae Byzantinae) как церковно-археологический источник*, Moscovia, 1895; A. HEISENBERG, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiogenzeit* (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.-philol. u. hist. Klasse 1920), 10. Abhandlung, München, 1920, pp. 55ff, 64, 88ff, 108; C. SCHNEIDER, „Das Fortleben der Gesamtantike in den griechischen Liturgien”, *Kyrios* 4 (1939), pp. 185-221; E.H. KANTOROWICZ, *Laudes Regiae. A Study in Liturgical Acclamations and Medieval Ruler Worship. With a Study of the Music of the Laudes and Musical Transcriptions* by M.F. BUHOFZER, Berkeley CA, 1958; E. PETERSON, *ΕΙΣ ΘΕΟΣ. Epigraphische, formgeschichtliche und religionsgeschichtlichen Untersuchungen* (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Heft 41. – neue Folge, Heft 24), Göttingen, 1926, pp. 148-183, mai ales 167-168; B. OPFERMANN, *Die liturgischer Herrscherakklamationen im Sacrum Imperium des Mittelalters*, Weimar, 1953; O. TREITINGER, *Die oströmische Kaiser – und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell* (ed. a 2-a), Darmstadt, 1956, mai ales pp. 49-84; R. TAFT, „The Dialogue before the Anaphora in the Byzantine Eucharistic Liturgy, III: ‘Let us give thanks to the Lord – It is fitting and right’”, *OCP* 55 (1989), pp. 69-73; CH. WALTER, „Raising on a Shield in Byzantine Iconography” *REB* 33 (1975), pp. 133-175 + 7 planșe; și excelențele studii recente privind ceremonialul imperial: M. McCORMICK, „Analyzing Imperial Ceremonies”, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 35 (1985), pp. 1-20; și Id., *Eternal Victory* (mai sus n. 5) cf. „aclamații” în index, p. 419; și S.G. McCORMACK, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley/Los Angeles/Londra, 1981, „aclamații”, în index, p. 407; D. CANNADINE și S. PRICE (ed.), *Ritual of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Cambridge, 1987.

⁷ N. OIKONOMIDES (ed.), *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, pp. 65-235.

⁸ *De ceremoniis*: ed. VOGT, texte I-II *passim*, cf. commentaire II, pp. 145-146, 177-197; pentru aclamațiile dinaintea Liturghiei, a se vedea Cartea I, cap. 1, 9, 10, 32 (23), 35 (26), 44 (35), VOGT, texte I, pp. 6-12, 54-59, 119-123, 133-135, 169-171; *De officiis*: ed. VERPEAUX, pp. 133, 190-191, 193, 197, 203-204, 207-212, 218, 227, 235-237, 241, 246, 269, 274-275, 279-280, 355, 357-358, 360. A se vedea, de asemenea, polihroniile în: MIHAIL CERULARIE (1043-1058), *Omilie la Duminica Ortodoxiei*, PG 120, 728-736, și în

cu care reflectă practica din vremea în care au fost compilate este discutabilă⁹.

La Euharistie, aclamațiile erau proclamate chiar înaintea trisaghionului – adică în momentul care odinioară constituia începutul Liturghiei, imediat după intrare¹⁰, în momentul când împăratul intra în biserică împreună cu patriarhul, pentru Liturghie¹¹. Astfel că, aceste aclamații sau φήμη (în slavonă: великая похвала) sunt un element al ritualului imperial care a intrat în structura Liturghiei, mai întâi pentru a-i aclama pe suverani, ulterior au fost acordate și patriarhului sau episcopului și, în final, cu excepția slujbei arhieresti, au fost prescurtate, păstrându-se din ele doar un fragment. Chiar și textul – încă întâlnit către sfârșitul secolului al XVIII-lea în cuprinsul *Cinovníkului* rusesc¹²

anexa la I. HABERT, *APXIERATIKON. Liber Pontificalis Ecclesiae Graecae*, Paris, 1676. Pentru aclamații în *De ceremoniis*, a se vedea MACCORMACK, *Art and Ceremony* (mai sus n. 6), pp. 168, 243-246; pentru aclamațiile de la curtea bizantină în general, a se vedea mai ales CABROL, HEISENBERG, MAAS și TILLYARD, citați la n. 6.

⁹ A se vedea A. CAMERON, „The Construction of Court Ritual: The Byzantine Book of Ceremonies”, în CANNADINE-PRICE, *Rituals of Royalty* (mai sus n. 6), pp. 106-136; C. MANGO, „Daily Life in Byzantium”, *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 31.1 (1981), pp. 352-353.

¹⁰ A se vedea TAFT, „How Liturgies Grow”, BEW, pp. 176-177.

¹¹ A se vedea Arhieraticonul sau Diataxa arhierască a lui Dimitrie Ghemistos (c. 1380) din codicele *Ierusalim Sava 607* (372), DMITRIEVSKI II, pp. 305-306 și ap. critic, și cea din sec. XV, codicele *Schitul Sf. Andrei* (Athos), DMITRIEVSKI I, p. 169; diataxa lui Teodor Agallianos (1437 d.Hr.), M. CHRISTOPOULOS, „Τυπική διάταξις τῆς βασιλείου τάξεως τῆς κυριακῆς σταυροπροσκυνήσεως”, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 11 (1935), p. 50; Liturghia patriarhală de la Constantinopol de la Nașterea Domnului din anul 1652, descrisă de arhidiaconul Paul din Alep în *Voyage I*, 2:12, ed. B. RADU, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et traduction française*, PO 22.1, pp. 126-127; cin-ul (rânduiala, ordo) Liturghiei patriarhale grecești din *Προσκινηταρίου*-ul (*Închinătorul*) starețului rus Arsenie Suhanov, o descriere a „pelerinajului său liturgic” în Răsărit între anii 1649-1653, IVANOVSKI, pp. 262-263; descrierea din 1683 a Liturghiei arhieresti slavone încorporată în ediția din sec. XVIII a *Cinovníkului de la Holmogorî*, p. 17. Pentru aceste izvoare a se vedea TAFT, „Pontifical Liturgy” II, pp. 91-95 (nr. 12, 15, 18, 24, 31), 97; Id., *Great Entrance*, pp. XXXVII-XXXVIII [*Intrarea cea Mare*, pp. 50-51]; ΜΑΤΕΟΣ, *Célébration*, pp. 122-123 [*Celebrarea* (2014) pp. 208-211]. Unele dintre aceste documente vor fi examinate în detaliu în capitolele următoare.

¹² *Cin arhiereskago deistva*, f. 10^v; *Deiania*, ff. 47^v-48^r; *Cinovník*, Moscova, 1798, ff. 16^r-17^v. Nu sunt incluse în ediția din 1944 de la Varșovia a *Cinovníkului* (f. 5^v).

și în izvoare mss. grecești târzii¹³ –, nu este inclus în cărțile liturgice tipărite astăzi. Practica variază în funcție de obiceiul locului. La Liturghiile arhieresti, chiar în cadrul Patriarhiei Constantinopolului, am observat cel puțin două practici diferite. În cea mai simplă formă a aclamațiilor, după tropare și trisaghion, înainte de prochimenu care precedă citirea Apostolului, diaconul vine între sfintele uși ale iconostasului și, cu fața spre credincioși, cu orarul ridicat după obicei, exclamă *Doamne, mântuiește pe cei binecinstitori și ne auzi pe noi* (Κύριε ὦσον τοὺς εὐσεβεῖς¹⁴ καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν), strana sau poporul repetând exclamația. Totuși, în Catedrala Patriarhală Sfântul Gheorghe din Istanbul, am observat aclamațiile (φήμη) așa cum se găsesc ele astăzi în izvoarele slavone ale arhieraticonului¹⁵. Înainte de trisaghion, diaconul și strana alternează *Doamne, mântuiește pe cei binecinstitori* (Κύριε ὦσον τοὺς εὐσεβεῖς) de câteva ori, doar la final rostind: *și ne auzi pe noi* (καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν). Apoi diaconul rostește aclamația (φήμη) pentru patriarh (care era de față la acea Liturghie, deși nu slujea), urmând apoi doxologia (ecfonisul) rugăciunii trisaghionului. Conform Arhieraticonului lui Ghemistos, aclamațiile erau rostite *după* trisaghion doar dacă se săvârșeau hirotonii la acea Liturghie¹⁶. Această practică alternativă este, probabil, sursa confuziei din uzul curent. *Slujebnikul* slavon și *Liturghierul* românesc cuprind textul acestei aclamații chiar și pentru Liturghia preotească, deși, în practică, este de obicei omisă. De asemenea, exclamația este greșit poziționată: diaconul întrerupe ecfonisul rugăciunii trisaghionului prin exclamația *Doamne, mântuiește pe cei binecinstitori și ne auzi pe noi!* (Господи, спаси благочестивыя и услыши ны), repetată de strană sau de credincioși, apoi diaconul încheie doxologia rugăciunii, *și în vecii vecilor!* (и во веки веков).

¹³ A se vedea *Arhieraticonul lui Ghemistos*, DMITRIEVSKI II, p. 306, ap. critic 2, și codicii *Atena Ethnike Bibl.* 754 (sec. XVII) și 860 (sec. XVIII), TREMPERAS, p. 39, ap. critic.

¹⁴ Sau βασιλεῖς [pe împărați], în textele mai vechi, pentru împărat.

¹⁵ *Cin arhiereskago deistva*, ff. 9^v-10^v; *Cinovníkul de la Holmogorî*, pp. 16-17; *Cinovník*, Moscova, 1798, ff. 16^v-17^v.

¹⁶ DMITRIEVSKI II, p. 306, ap. critic 2.

4. Ecteniile tradiționale care urmează după citiri¹⁷.
5. Pomenirile medievale, care întrerup Heruvicul în timpul Intrării Mari (transferul darurilor). Adesea au fost confundate cu dipticele, ca urmare a poziției lor înainte de Anafora unde, în unele tradiții, sunt situate dipticele¹⁸. Dar, după cum am arătat în alt loc, aceste pomeniri bizantine nu sunt mai vechi de secolele XII-XIII și nu au nimic de a face cu dipticele¹⁹.
6. Dipticele propriu-zise, singurele care ne interesează în acest volum: listele de nume și categoriile de persoane care trebuie pomenite, proclamate de diacon concomitent cu comemorările/mijlocirile Anaforalei.

Faptul că ar trebui să existe un grad de similitudine în ordinea și textul acestor pomeniri, nu constituie o surpriză pentru cei familiarizați cu istoria textelor liturgice²⁰. Simpla privire a aparatului critic al textului dipticelor bizantine pentru vii – din *Excursul* care urmează capitolului V – face evident faptul că, spre exemplu, vechile rugăciuni bizantine de mijlocire au influențat textul acestor diptice.

Dar, pentru claritatea terminologiei și în interesul acurateții istorice și liturgice, este preferabil ca în nomenclatura liturgică termenul de „diptice” să fie rezervat doar pentru unitatea liturgică ce poartă numele de „τὰ δίπτυχα” în textele grecești, indiferent dacă sunt literare, istorice, canonice sau liturgice: pentru numele și categoriile de persoane proclamate de către diacon spre a fi pomenite sau înainte de Anafora, cum se întâmplă în unele tradiții²¹, sau în timpul acesteia, după cuvintele instituirii și epicleză, în cazul Anaforalelor de tip antiohian, cum este BAS și CHR²², IAK²³, EgBAS²⁴, GRIG²⁵, tradițiile armeană²⁶

¹⁷ A se vedea mai sus n. 4.

¹⁸ A se vedea cap. II, secțiunile A.II, B.V.1-2 și B.VII; cap. III, secțiunea C.I.2.

¹⁹ ТАФТ, *Great Entrance*, pp. 227-254 [*Intrarea cea Mare*, pp. 313-340].

²⁰ Acest fapt este subliniat de A.V. РЕТРОВСКИ, „Древний акт приношения вещества для таинства евхаристия и последование проскомидий”, *Христианское чтение* 84 (martie 1904), pp. 406-431.

²¹ A se vedea mai sus n. 18.

²² LEW, pp. 331, 336, 388-389; PE, pp. 238, 240.

²³ PO 26.2, p. 212.17; LEW, p. 56.

²⁴ DORESSE-LANNE, pp. 22-29; PE, p. 356.

²⁵ GERHARDS, pp. 46, 48; PE, p. 372.

²⁶ LEW, pp. 440-443; PE, pp. 324-326.

și iacobită²⁷ etc., sau înainte de *Sanctus*, ca în Anaforalele de tip alexandrin, cum sunt MK²⁸ și *Qeddase* etiopiană a Apostolilor²⁹.

Aceste diptice liturgice cuprind toate tipurile de categorii de persoane și nume – sfinți, episcopi, cârmuitori, clerici, văduve, orfani și altele – dar nu întotdeauna aceleași categorii de persoane, nici chiar în cadrul aceleiași tradiții. Deoarece singura trăsătură comună a acestor persoane este faptul că sunt fie vii, fie morți, unica împărțire rațională a dipticelor liturgice – la care, în consecință, ader și eu – este cea întâlnită chiar în izvoarele liturgice: dipticele celor vii – τὰ δίπτυχα τῶν ζώντων; dipticele celor morți – τὰ δίπτυχα τῶν κεκοιμημένων.

B. NOMENCLATURA

Un *diptic* (δίπτυχος), cu sensul literal de „îndoit, dublu”, este o tăbliță pentru scris. În limba greacă creștină, pluralul, *diptice* (τὰ δίπτυχα), a ajuns să denumească tăblița pe care erau scrise numele celor vii și ale celor morți care trebuiau pomeniți și pentru care trebuiau făcute rugăciuni deosebite la Euharistie. Deși în greaca antichității târzii au fost folosiți pentru această unitate liturgică mai mulți termeni – ἐκκλησιαστικοὶ διθύροι, εὐχαί, κατάλογος/καταλόγοι³⁰, δέλτοι³¹, πτύχα (täblițe, file, foi)³² – cea mai obișnuită denumire a fost cea de *diptice* (τὰ δίπτυχα), întâlnită, printre altele, în izvoarele timpurii și folosită aproape exclusiv în scrierile târzii și în mss. liturgice bizantine pentru aceste liste și pentru proclamarea lor diaconală solemnă la Euharistie³³. Aș fi aproape tentat să-l consider un nume propriu

²⁷ LEW, pp. 89-95.

²⁸ CUMING, p. 30; PE, p. 106.

²⁹ LEW, pp. 228.24-229.7.

³⁰ NICHIFOR CALIST, HE (c. 1320) XIV, 25-27, PG 146, 1137B, 1144B.

³¹ *Ibid.* XIV, 26-27, PG 146, 1140B, 1144A; EVAGRIE SCOLASTICUL, HE (c. 594) III, pp. 20, 34; IV, 38, BIDEZ-PARMENTIER, pp. 117, 134, 188, PG 86.2, 2637C, 2673B, 2776B.

³² Ps.-DIONISIE, EH III, 2 și 3: 8-9, PG 3, 426C, 437AB.

³³ TEODOR CITEȘUL (c. 528), HE, *Fragment 27b* și *Epitome* 495, GCS 52, pp. 120.8-9, 140, 18-20; NICHIFOR CALIST, HE XIV, 26, PG 146, 1141AC; Sf. MAXIM MĂRTURISITORUL († 662) [sau IOAN SCOLASTICUL, episcop de Scythopolis în Palestina (536-550)], *Scholia in Ps.-Dionysius*, PG 4, 136D, 145A. În privința atribuirii *Scholiilor* lui Ioan sau lui Maxim, urmez, în general, poziția mai conservatoare a lui VON BALTHASAR, „Dionysius-Scholien”, p. 654. P. SHERWOOD, *An Annotated Date-list of the Works of*

sau o „denumire tehnică” a acestei unități liturgice, dacă experiența studiului textelor bizantine nu m-ar fi convins că bizantinii nu prea îndrăgeau o terminologie unică, uniformă, tehnică, constantă, ci foloseau o varietate de termeni pentru a denumi aceeași realitate, chiar dacă în final ajungeau să folosească preferențial una dintre aceste denumiri.

Verbul cel mai adesea folosit pentru menționarea cuiva în diptice era ἀναφέρω³⁴, în sensul vechi de a face referire la cineva, a aduce aminte [de cineva]³⁵. Substantivul, ἡ ἀναφορά (referire, reamintire, cerere³⁶) τοῦ ὀνόματος, va deveni, la un moment dat, termenul uzual folosit pentru a indica numele din diptice³⁷,

Maximus the Confessor (Studia Anselmiana 30), Roma, 1952, nu atribuie niciuna dintre ele Sf. Maxim. Totuși, în cazul acestor texte, din motive liturgice, înclin să le atribui Sf. Maxim (a se vedea cap. VI, secțiunea B.II, mai jos); Sf. MAXIM MĂRTURISITORUL, *Relatio motionis* I, 13, PG 90, 127B (SHERWOOD, p. 56, datează această sursă în luna mai 655; privitor la aceasta și la alte izvoare despre procesul Sf. Maxim, a se vedea R. DEVRESSE, „La vie de S. Maxime le Confesseur et ses recensions”, *AB* 46 [1928], pp. 5-49, aici mai ales pp. 26-34); *Viața (Vita)* 17 patriarhului Eftimie I al Constantinopolului (907-912), KARLIN-HAYTER, p. 113 (*Viața* a fost scrisă c. 920-925: *ibid.*, p. 100); Patriarhul MIHAIL I CERULARIE (1043-1058), *Epistola către Petru al Antiohiei* 9, PG 120, 778C, și răspunsul lui Petru, 2, 4-5 (*ibid.*, 796C, 797C, 800A); Patriarhul CALIST I (1350-1353, 1355-1363), răspuns către monahii de la Tîrnovo, Bulgaria, c. 1361-1362, MM I, pp. 437-438 = Reg 2442, cf. 2384.

³⁴ Sf. MAXIM, *Relatio motionis* I, 13 și II, 17, PG 90, 127B, 145C; MIHAIL I CERULARIE, *Epistola către Petru al Antiohiei* 9, PG 120, 788C, și răspunsul lui Petru 2, 5 (*ibid.*, 796C, 800A); Patriarhul IOAN IX AGAPETUS (1111-1134), *Hypomena* din august 1133, SAKKELION, p. 320 = Reg 1005; *Jus canonicum Graeco-Romanum*, p. 26: Patriarhul GHEORGHE II XYPHILINUS (1191-1198), PG 119, 888B/D = Reg 1185; cf. VAN DE PAVERD, *Meșiliturgie*, pp. 517-518; NICHIFOR CALIST, HE XIV, 25, PG 146, 1137C; Patriarhul ATANASIE I (1289-1293, 1300-1309), *Epistola* 69, TALBOT, p. 172.2; CALIST I (c. 1361/2), loc. cit. nota anterioară; diatixa de secol XIV-XV din codicele *Vatican Gr. 573*, KM, p. 111. Dar sunt întâlnite și alte verbe: ὀνομάζω este frecvent; *Vita* 17 a Patriarhului Eftimie I (c. 920-925) are ἐκφορέω (KARLIN-HAYTER, p. 113); iar în mss. am întâlnit: ἀναγνώσκω în *Moscova Sinod Gr. 381* (275) (sec. XIII-XIV), KM, p. 27; λαμβάνω în *Ambros. 637* (*P* 112 *sup.*), f. 18^r (sec. XV); și, frecvent, λέγω. Probabil ἀναφέρω sau λαμβάνω stau la baza latinescului „afferat” din *Paris Nouv. Acq. lat. 1791* (sec. XII): „*Diaconus tacite tabulas mortuorum afferat*,” deși retroversiunea grecească a lui Strittmatter îl ignoră (STRITTMATTER, „*Missa Graecorum*”, pp. 124-125).

³⁵ LIDDELL-SCOTT, p. 125.

³⁶ *Loc. cit.*

³⁷ Sf. MAXIM, *Relatio motionis* II, 17, PG 90, 145C; decizia sinodală din septembrie 1089 privind menționarea Papei Urban II în diptice, HOLTZMANN, pp. 60-62; Petru

deși sunt întâlniți și alți termeni, cum ar fi: πρόσησις, προσηγορία, ἀννάρησις³⁸.

C. PRACTICA LITURGICĂ BIZANTINĂ ACTUALĂ

Deoarece practica bizantină, spre deosebire de majoritatea celorlalte tradiții, așază dipticele și pomenirile morților înaintea celor pentru vii, vom respecta această ordine aici. Practica descrisă este identică pentru ambele formulare euharistice, al Sfântului Ioan Gură de Aur (CHR) și al Sfântului Vasile cel Mare (BAS).

I. Dipticele celor morți

Dipticele bizantine ale morților, cu excepția unui vestigiu și a unei rubrici din edițiile actuale, au ieșit din uz.

1. Ecfonisul proestosului

Vestigiul constă în ecfonisul sau exclamația liturghisitorului proestos pentru pomenirea Născătoarei de Dumnezeu, care, odini-

al Antiohiei (1052-1056), *Epistola către Mihail Cerularie* 4-5, PG 120, 797C, 800B; patriarhii: IOAN IX AGAPETUS (1111-1134), *Hypomena* către mănăstirea stavropighială din Patmos, în august 1133, confirmând independența mănăstirii și cerând „doar [pomenirea] la Anafora a numelui [patriarhului] la Liturghie”, SAKKELION, p. 320 = Reg 1005; GHERMAN II (1223-1240), *Tomos*, MM I, p. 438.31 = Reg 1285; *Id.*, *Jus canonicum Graeco-Romanum* 2, PG 119, 804B/D; MANUIL II (1244-1255) 3, *ibid.*, 817AB (cf. VAN DE PAVERD, *Meșiliturgie* 518); CALIST I (c. 1361/2), *loc. cit.*, nota 34. Cf. Reg 791, 796, 835.9, 837, 953, 1005, 1049, 1185, și *Index analytique*, Liturgie 7: „Anaphore”, Sf. IOAN GURĂ DE AUR, *In Acta apost. hom.* 18, 5, PG 60, 148, ar putea fi interpretat în același sens. A se vedea, de asemenea, Charles du Fresne DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lion, 1688/Graz, 1958) a se vedea ἀναφορά. Anafora a fost și termenul folosit pentru raportul prezentat patriarhului în urma alegerilor episcopale pentru scaunele sufragane, un aspect strâns legat de dipticele anaforale, în care astfel de sufragani îl pomeneau pe patriarh, după cum a fost arătat de curând în excelentul studiu al lui P. KARLIN-HAYTER, „Activity of the Bishop of Constantinople outside his *Paroikia* between 381 and 451”, în *KAΘΗΗΤΡΙΑ. Essays Presented to Joan Hussey for her 80th Birthday*, Camberley, Surrey, 1988, pp. 179-210, aici pp. 208-209.

³⁸ TEODORET AL CIRULUI (c. 393-466), EH V, 34: 12, GCS 44, p. 337; NICHIFOR CALIST, HE XIV, 25, 27, PG 146, 1137B, 1144B, 1145C; Ps.-DIONISIE, EH III, 2, PG 3, 425C.